

Przekaz poza słowem: rola fotografii w etiopskich książkach z epoki Cesarstwa

Hanna Rubinkowska
hrubinkowska@yahoo.com

Celem niniejszego artykułu jest ukazanie powiązania pomiędzy zasadami, wedle których wydawane były książki w Etiopii w okresie Cesarstwa (czyli do 1974 roku) a sposobem rozpowszechniania tradycyjnych symboli legitymizujących władzę. Cesarz Hajle Syllasje I wykorzystywał druk i sposób wydawania książek jako narzędzia służące legitymizacji władzy. To, jak książki wyglądały, sposób przedstawienia danych bibliograficznych, grafika strony tytułowej, itp. było wykorzystywane do przekazania informacji o potęgze cesarza Hajle Syllasje oraz jego prawa do sprawowania władzy w państwie. W przekazie dotyczącym władzy istotną rolę odgrywała fotografia, zwłaszcza portrety cesarza oraz członków jego rodziny. Portrety takie były publikowane na stronach wydawniczych większości etiopskich książek.

Źródła

Omawiane zagadnienie dotyczy książek wydanych w Etiopii po okupacji włoskiej (1936-1941) a przed rokiem 1974, czyli przed upadkiem Cesarstwa. Wyjątek stanowią książki wydane wcześniej, a wspomniane tutaj w celu uzyskania szerszej perspektywy. Materiał wykorzystany w niniejszym artykule pochodzi z biblioteki Katedry Języków i Kultur Afryki Uniwersytetu Warszawskiego. W zbiorach biblioteki znajduje się wiele tomów książek etiopskich (ponad pięćset tytułów), które wydane zostały w okresie Cesarstwa. Większość z nich trafiła na Uniwersytet Warszawski w ramach wymiany pomiędzy Instytutem Studiów Etiopistycznych na ówczesnym Uniwersytecie Hajle Syllasje I w Addis Abebie a Zakładem Semitystyki Uniwersytetu Warszawskiego. Wymiana ta

została zainicjowana podczas jednego z pobytów profesora Stefana Strelcyna w Etiopii.¹ Pierwsze wpisy w inwentarzu biblioteki Katedry Języków i Kultur Afryki dotyczące książek pochodzących z wymiany zostały dokonane w 1964 roku, a wymiana trwała do roku 1969, kiedy to profesor Stefan Strelcyn opuścił Polskę w związku z wydarzeniami 1968 roku. Kilka książek zostało zapisanych w inwentarzu później, w roku 1971, również jako pochodzące z tej wymiany. Książki etiopskie trafiały na warszawską afrykanistykę również innymi drogami: wiele z nich zostało podarowanych bibliotece przez wybitnych Etiopczyków, między nimi historyka i językoznawcę Mersje Hazena Welde Kirkosa [Märsä'e Hazän Wäldä Qirqos]² i samego Hajle Syllasje.

Obecnie książki te stanowią cenną część zbiorów biblioteki Katedry. W okresie kiedy trafiły do Polski, służyły przede wszystkim jako materiał językowy. Dzisiaj są cennym źródłem do badania wielu aspektów etiopskiej kultury i historii okresu panowania Hajle Syllasje.

Kolekcja książek etiopskich będąca w posiadaniu biblioteki Katedry Języków i Kultur Afryki jest nie tylko bogata pod względem ilości woluminów, ale również reprezentatywna dla tego, co było wydawane w Etiopii po okupacji włoskiej do późnych lat sześćdziesiątych XX wieku, kiedy to wymiana z Instytutem Studiów Etiopistycznych ustała. W zbiorach biblioteki znajduje się wiele z najważniejszych publikacji z tego okresu, między innymi prace Tekle

¹ Stefan Strelcyn zapoczątkował etiopistykę na Uniwersytecie Warszawskim i był kierownikiem Zakładu Semitystyki do 1969 roku.

² Nie istnieje jedna transkrypcja języków etiopskich: języka gyyz oraz amharskiego. Dlatego imiona i nazwy własne, zarówno w tekstach polskich, jak i w innych, pojawiają się w różnych formach. W tekście niniejszego artykułu stosuję uproszczony zapis wedle Bartnicki, Mantel-Niećko 1987, natomiast transkrypcję tekstów ze stron wydawniczych etiopskich książek, gdzie niezbędna była większa dokładność, podaję według naukowej transkrypcji stosowanej w *Encyclopaedia Aethiopica*, Wiesbaden 2003-. W odniesieniu do imion etiopskich autorów transkrypcja naukowa podana została także w nawiasach kwadratowych, w miejscu, gdzie te imiona pojawiają się po raz pierwszy.

Tsadyka Mekurii [Täklä Şadəq Mäk^wəriya], Kebede Tesemmy [Käbbädä Täsämma], wspomnianego już Mersje Hazena Welde Kirkosa, *aleki* Tajje [*aläqa* Tayye] i wielu innych, a także wiele pozycji, do których historycy i badacze nie sięgają tak często. Są to między innymi prace Jarieda Gebre Mikaela [Yared Gäbrä Mika'el] lub publikacje przygotowane przez sekretarza Hajle Syllasje *tsyhafie tyyzaza* Welde Gijorgisa Welde Johannysa [*şahafe tææaz* Wäldä Giyorgis Wäldä Yohannəs].

Kilka uwag na temat książek wydanych za panowania Hajle Syllasje I

Wszystko, co związane z drukiem w Etiopii może być postrzegane jako przykład wpływów europejskich. Kiedy w 1930 roku Hajle Syllasje został koronowany na cesarza, tradycyjna sztuka tworzenia manuskryptów była w pełni rozkwitu i nie wydawało się, by miała ustąpić przed drukowaną książką. W odniesieniu do projektu stron wydawniczych w książce i sposobu jej wydawania pytanie o to, które elementy mogą być traktowane jako „tradycyjne”, które zaś jako „nowoczesne” czy też „poddane obcym wpływom”, jakkolwiek interesujące, znajduje się poza zakresem niniejszych rozważań. Istotne jest, że wydając książki, wzorowano się zarówno na europejskich zasadach wydawniczych, jak i na wzorcach rodzimych. Wykorzystanie fotografii może być postrzegane jako zaczerpnięte zarówno z tradycji europejskiej, jak i z pewnych elementów tradycji etiopskiej. Przedstawienie kilku cechach właściwych dla sposobu wydawania książek w Etiopii pozwoli nakreślić tło dla roli, jaką odgrywała w nich fotografia.

Okupacja włoska stanowi istotną cezurę w społecznych i politycznych dziejach Etiopii. Dotyczy ona także dziejów druku i działalności wydawniczej. Po roku 1941 liczba książek wydawanych w Etiopii wielokrotnie wzrosła w porównaniu do czasów sprzed najazdu włoskiego. Widoczna jest ciągłość dominującej tematyki książek wydawanych przed okupacją włoską i po jej zakończeniu: są to przede wszystkim publikacje dotyczące kościoła i religii oraz

spraw państwowych.³ Jednak po roku 1941 pojawiły się nowe tematy, między innymi etiopska literatura piękna oraz tłumaczenia z języków europejskich. Ilość publikacji rosła stale i w sposób znaczący przez cały okres panowania Hajle Syllasje.

Książki zgromadzone w bibliotece Katedry Języków i Kultur Afryki stanowią dobry przykład na to, co ukazywało się drukiem w Etiopii w okresie powojennym. Jak już wspomniałam, większość z nich dotyczy historii Etiopii lub też spraw związanych z państwem i dworem cesarza. Publikacje te można postrzegać jako materiał propagandowy, pomimo że sam Hajle Syllasje twierdził, że „słowo to [propaganda] nie istnieje w języku amharskim”.⁴ Jednakże większość omawianych książek została napisana i wydana po to, by pokazać zarówno minioną, jak i ówczesną chwałę Cesarstwa Etiopskiego. Adresowane były do czytelników żyjących zarówno w Etiopii, jak i poza nią, jako że większość z tych wydawnictw ukazała się po amharsku lub po angielsku. Już wówczas jednym z celów tych publikacji było słuzenie – także w przyszłości – jako źródło dla badaczy historii Etiopii. Źródło, które przedstawiało wizję państwa i jego dziejów zgodną z zamysłem cesarza. Możemy uznać za pewne, że tematy książek zostały starannie dobrane, a publikowane teksty zredagowane z największą dokładnością. Jednak wydanie zarówno tych książek, jak i poświęconych innym zagadnieniom, zostało jeszcze dokładniej przemyślane. Nie tylko słowa miały być nośnikiem informacji.

Jedną z najbardziej istotnych cech etiopskich książek wydawanych w epoce Cesarstwa był wygląd stron wydawniczych. Poza informacjami dotyczącymi danej książki zawierają one także takie, które dotyczą władzy cesarskiej. W wielu – a sądząc po zbiorach Uniwersytetu Warszawskiego – w większości publikacji na początkowych stronach opublikowane zostało zdjęcie cesarza. W niektórych przypadkach było to jedynie zdjęcie przedstawiające

³ Por. Nosnitsin 2007.

⁴ Haile Sellassie, „Le Drame effroyable que mon peuple et moi venons de vivre”, tłum. Marcel Griaule, *Vu*, 432, 1936, 734, za Marcus 1980.

Hajle Syllasje, w innych publikowane były też portrety członków rodziny cesarskiej, kiedy indziej zaś – portret pisarza, z rzadka również zdjęcia jego rodziny. Istnieją także przykłady – choć rzadkie – zamieszczania na początkowych stronach zdjęć innych postaci historycznych.

Omawiany materiał ikonograficzny jest nad podziw bogaty i stanowi źródło do badań nad różnorodnymi zagadnieniami, zarówno społecznymi, kulturowymi jak i historycznymi. Ponadto należy pamiętać, że fotografia stanowiła tylko jeden z elementów przekazu dokonywanego za pomocą początkowych stron etiopskich publikacji. Innym elementem jest sposób podawania daty wydania książki. W większości przypadków dane dotyczące czasu, miejsca i wydawcy książki przedstawione są zgodnie z zasadami przyjętymi w Europie. Najczęściej są podawane z ogromną dokładnością. W wielu przypadkach jest to rok wydania zarówno wedle kalendarza etiopskiego, jak i wedle lat panowania Hajle Syllasje. Kiedy indziej dysponujemy tylko jedną z tych informacji, przy czym odniesienie do roku panowania władcy wydaje się być równie istotne jak odniesienie do roku *amete myhret* – „roku łaski”, czyli wedle kalendarza etiopskiego.

Inna cecha sposobu wydawania książek w Etiopii to przejmowanie przez okładkę roli strony tytułowej (por. przykład 1). Często również strona tytułowa i okładka przekazują te same informacje. W niektórych przypadkach są identyczne, czasami różnią się nieznacznie (por. przykład 2). Przeważnie okładki pozbawione są przedstawień graficznych, co różni je od tych wydawanych w kręgu europejskim. Różnica ta pociąga za sobą pewne konsekwencje. Podstawową ozdobą książek etiopskich są omawiane tu fotografie, przez co stanowią one tę część okładki czy też jednej z początkowych stron książki, które przyciągają uwagę czytelnika. Tym łatwiej też przekazują informację, której są nośnikami.

Rola fotografii

Większość omawianych publikacji jest bogato ilustrowana fotografiami, a w mniejszym stopniu rycinami. Ci, którzy korzystają z etiopskich książek i przywykli zarówno do ich wyglądu, jak i

zawartości, uważają fotografie za oczywisty dodatek, tak jak i bogactwo materiału ikonograficznego często traktowane jest jako oczywiste. Kiedy jednak zastanowić się nad liczbą publikowanych fotografii, powinna nas ona zaskoczyć. Zwłaszcza gdy weźmie się pod uwagę słaby techniczny poziom wydawniczy oraz słabą jakość papieru i druku. Jak już wspomniałam, celem zamieszczania fotografii w książkach etiopskich było nie tylko zilustrowanie tekstu. I tak materiał ikonograficzny można podzielić na dwie części: zdjęcia, które służyły zilustrowaniu tekstu książki oraz takie, wśród których znajdowały się te publikowane na początkowych stronicach tych samych książek. Te fotografie właśnie stanowią przedmiot mojego zainteresowania.

Pierwsze z nasuwających się pytań dotyczy pochodzenia omawianych fotografii. Richard Pankhurst i Denis Gerard w albumie *Ethiopia Photographed* w pewnym stopniu udzielają odpowiedzi na to pytanie, pisząc o atelier fotograficznych, które powstawały w Etiopii, a które prowadzili Ormianie. Pierwszym i najlepiej znanym Ormianinem fotografikiem był Bedros Boyadjian. Jego praktyka przeszła później w ręce synów (Pankhurst, Gerard 1996: 35). Oficjalne zdjęcia musiały być robione przez wspomnianych miejscowych fotografów, specjalnie w tym celu zatrudnionych. Na pochodzenie innej części materiału fotograficznego wskazują wyniki analizy publikacji europejskich podróżników, zwłaszcza tych wydanych w latach trzydziestych XX wieku. Wydaje się, że większość fotografii użytych do zilustrowania etiopskich książek zostało zrobionych przez odwiedzających Etiopię Europejczyków, a następnie przedrukowanych w wydawnictwach etiopskich. Próżno szukać w nich informacji wskazujących na autorów zdjęć czy też tytułów publikacji, w których zdjęcia te pierwotnie się ukazały. Wydaje się, że wytłumaczeniem takiego zjawiska może być brak dbałości Etiopczyków o przestrzeganie praw autorskich, jawiących się im jako obca idea. Takie przypuszczenie może stanowić część wytłumaczenia, jednakże łatwo sięgnąć po obalające je argumenty. Wiele etiopskich książek opatrzonych jest sformułowaniem: „Yallä dārasiw fāqad mälso masatām wāym mägälbät ayčalləm” lub podobnymi. Oznacza

ono właśnie zastrzeżenie praw autorskich.⁵ Co ciekawe, istnieje książka, w której podano źródła pochodzenia ilustracji. Jest to *Ġäpan ändäman sälätänač?* autorstwa Kebedde Mikaela. Pod każdym zdjęciem zamieszczono informację o źródle, z którego zostało przedrukowane (Käbbädä Mika'el 1954: 31, 42, 45, 80, 55). Myślę, że można zaryzykować twierdzenie, że zdjęcia przedstawiające Etiopię, ludzi ją zamieszkujących, jej krajobrazy i zwyczaje były postrzegane jako coś, co należy siłą rzeczy do Etiopczyków, nie było więc potrzeby zaznaczać czyjegokolwiek prawa własności. Zdjęcie i tak z założenia należało do Cesarza i jego poddanych.

Dzieje fotografii w Etiopii dowodzą, że od początku medium to było używane przez władców do celów politycznych. Etiopscy władcy i politycy wykorzystywali fotografię jako narzędzie w walce o władzę. Już cesarz Jan IV (1872-1889) wykorzystał fotografię jako nośnik przekazu na temat władzy. Dobry przykład stanowi zdjęcie przedstawiające go wraz z synem *rasem* Arayą w pozie symbolizującej naznaczenie Arai na następcę tronu. Dłoń cesarza, ukazanego w pełnym stroju cesarskim, z insygniami władzy, spoczywa na ramieniu syna zasiadającego u jego stóp. Fotografia ta miała nieść wieść, że pełnoprawnym następcą tronu, na którym zasiada Jan IV ma zostać jego syn *ras* Araya.⁶ Historia zadecydowała inaczej i to nie Araya, a Menelik II (1889-1913) przejął władzę po śmierci Jana IV. Nie miało to jednak znaczenia. Nadal wykorzystano fotografię w rywalizacji o władzę. Menelik II także wykorzystywał fotografię jako środek legitymizacji władzy. Znanych jest wiele zdjęć przedstawiających go w szatach królewskich i z insygniami władzy. Istnieją także zdjęcia, które miały przedstawiać wolę cesarza przekazania władzy wnukowi – *lydżowi* Ijasu (1913-1916).⁷ Z biegiem czasu fotografia stawała się coraz łatwiej dostępna, a sytuacja polityczna coraz mniej stabilną i problem wykorzystania fotografii w walce o władzę stawał się kwestią coraz bardziej złożoną. Okres panowania Ijasu bogaty był w wydarzenia, w których zarówno zdjęcia ukazują-

⁵ Por.: Yem Danel Däse 1957/58: 2.

⁶ Por. (Pankhurst, Gerard 1996: 42).

⁷ Por. (Pankhurst, Gerard 1996: 61).

ce rzeczywiste wydarzenia, jak i fotomontaż odegrały istotną rolę.⁸ Kolejnym przykładem na to, jak fotografia wykorzystywana była dla podkreślenia władzy może być prezentacja zdjęć cesarskiej pary: Menelika i Taitu w czasie wydawanych przez nich wielkich uroczystości zwanych *gybbyr*. Zdjęcia władającej pary umieszczano na słupach ogromnego namiotu rozciągniętego nad biesiadnikami. Kolejny przykład stanowią zdjęcia Zeuditu (1916-1930) i Teferiego (późniejszego cesarza Hajle Syllasje), umieszczone obok innych symboli Cesarstwa – kolorów etiopskiej flagi oraz lwa – na łukach wzniesionych wzdłuż drogi, którą przejeżdżała Zeudit z kościoła do pałacu w czasie swojej koronacji w 1916 roku.⁹

Przy tak bogatej historii wykorzystania fotografii nie dziwi, że w okresie panowania Hajle Syllasje, tak jak wcześniej, zdjęcia często były wykorzystywane do celów propagandowych. Nowością wprowadzoną już w okresie regentury *rasa* Teferiego, a w pełni wykorzystaną w czasach jego rządów jako cesarza, było użycie książek do rozpowszechniania fotografii.

Kilka przykładów książek etiopskich – ich strony wydawnicze i publikowane na nich fotografie

1. *Tarikə-nna səra (bačəru)*, „Historia i praca (pokrótce)”, nr inwentarzowy: 1934, L.II.26

⁸ W okresie panowania Ijasu fotografia wykorzystywana była przez samego Ijasu oraz przez jego ojca do podkreślenia prawa Ijasu do sprawowania władzy (por. Pankhurst, Gerard 1996: 61ff). Fotografia służyła również jako narzędzie do walki z Ijasu, również Brytyjczykom (por. Pankhurst, Gerard 1996: 31; na temat politycznego wykorzystania fotografii w okresie panowania Ijasu por. także Wolbert, Smidt 2001).

⁹ Märsé'e Hazän Wäldä Qirqos, *Yä-zämän tarik təzəṭayye bā-nəgəst nəgəst-at Zäwditu zämänä mǎngəst*, maszynopis nieopublikowany, Library of School of Oriental and African Studies, s. 100.



Okładka *Tarikə-nna səra (bačəru)*.

Książka ta stanowi jeden z wielu przykładów książek etiopskich, w których okładka pełni rolę strony tytułowej. Na okładce/stronie tytułowej znajduje się tytuł książki *Tarikə-nna səra (bačəru)* („Historia i praca (pokrótce)”), a także dodatkowe informacje: *Āgziabher lä-Ityopya ədəl mări əndənhon simärtän talaq səra bā’adāranāt sələ tāqābālən balən əwqāt hulu əndikānawān käləbačən əntərbätälän. (Qä. Ha. Sə.) 1927 a.m. nəhase 30 qän. „Kiedy Bóg wybrał Nas, byśmy przewodzili Etiopii, nałożył na nas [obowiązek] ciężkiej pracy, której z głębi serca staramy się sprostać dzięki całej wiedzy, którą posiadamy (H.S.I) 5 września 1935”).* Poniżej znajduje się data, miejsce wydania oraz nazwa wydawnictwa *Addis Abāba, 1939 a.m. təqəmt 23 qän. Bā-bərhanə-nna Səlam mattämiya bet tattämä, 2 2 39 qu 242* („Addis Abeba, 2 listopada 1946 roku, wydano w Wydawnictwie Byrhanynna Selam, nr 2 2 39, 242”).

Na pierwszej stronie, nienumerowanej, znajduje się informacja: *Lä-gərmawi qādamawi Haylā Səllase nəgusä nəgäst zä-Ityopya lä-16ñaw bä-alä nəgəs kă-gazeta-nna mastawäqiya yätäzägağä ačər yä-tarikə-nna səra mastawäša. Tähtämä zəntu mäšhaf bä-10-tu wä-7-tu zämänä mängəstu lä-qādamawi Haylā Səllase nəgusä nəgäst zä-Ityopya.* („Dla Jego Cesarskiej Mości Cesarza Etiopii Hajle Syllasje I, krótka historia i upamiętnienie [Jego] pracy zebrane z okazji 16. rocznicy koronacji z gazet i biuletynów. Ta książka została opublikowana w 17. roku rządów Cesarza Etiopii Hajle Syllasje I.”).

Książka ta liczy pięćdziesiąt dwie strony i jest bogato ilustrowana fotografiami nawiązującymi do tekstu.

Zdjęcie przedstawiające cesarza zostało opublikowane na okładce. Przedstawia Hajle Syllasje I w pełnym stroju koronacyjnym i jest oficjalnym przedstawieniem władcy udekorowanego insygniami władzy. Korzystając z etiopskiej historii Etiopii (*Yä-Ityopya tarik* „Historia Etiopii”) autorstwa Tekle Tsadyka Mekurii oraz z dzieła Mahteme Syllasje Welde Meskela zatytułowanego *Zəkrä nəgär*, a będącego zbiorem dokumentów i tradycji ustnej dotyczących państwa z przełomu XIX i XX wieku, możemy porównać opis cesarskich insygniów, które zostały wręczone Hajle Syllasjemu podczas koronacji z widocznymi na zdjęciu. Tekle Tsadyk Mekurija, pisząc w czwartym tomie *Yä-Ityopya tarik* o koronacji Hajle Syllasje, w trzech punktach wymienia insygnia wręczone nowemu władcy. Jako pierwszy wspomina miecz ozdobiony złotem i diamentami, następnie berło, a potem pisze: „Następnie [cesarz], mając diamentowy pierścień, dwie połączane dzidy, ozdobione złotem Pismo Święte, po założeniu szat królewskich został namaszczony olejem Cesarstwa. Arcybiskup (...) zbliżył się do cesarza ze słowami: „tę koronę niech uczyni dla ciebie koroną sprawiedliwości i wdzięczności” i koronował go”.¹⁰

Mahteme Syllasje Welde Meskel zamieszcza w swoim dziele osiem punktów, wymieniając następujące insygnia: miecz inkrusto-

¹⁰ Täklä Şadəq Mäkwəriya, *Yä-Ityopya tarik: kă-aşə Tewodros əskä qādamawi Haylā Səllase*, tom 4, Addis Abäba: Bərhannə-nna Səlam s.d., 192; por. Rubinkowska 1996: 64

wany złotem i diamentami, berło, perłę, diamentowy pierścień, dwie złote dzidy, szaty królewskie, koronę (zäwd), Świętą Księgę w złotej oprawie (Mahtämä Səllase Wäldä Mäsqäl 1949/50: 746).

Dzięki tym opisom nasza wiedza o insygniach władzy przysługujących Hajle Syllasje” wydaje się pełna. Pozostaje jednak pytanie, w jakim stopniu opis ten odpowiada obrazowi ukazanemu na zdjęciu. Można na nim ujrzeć szaty cesarskie, koronę i berło – zarówno korona, jak i berło ozdobione są symbolem krzyża. Diamentowy pierścień, który widać na innych zdjęciach przedstawiających cesarza, na omawianej fotografii nie jest wyeksponowany. Prawdopodobnie jakość druku nie pozwala nam dojrzeć takich szczegółów. Można założyć, że pozostałe insygnia nie służyły temu, by eksponować je na fotografii. Tymczasem zarówno to zdjęcie, jak i wiele innych przedstawia też inne elementy symbolizujące potęgę władcy. Są to chociażby odznaczenia zdobiące pierś Hajle Syllasje. I znów jakość druku nie pozwala nam dojrzeć, jakie to ordery, choć Order Króla Salomona bez wątpienia widać na łańcuchu na cesarskiej piersi.

2. *Gərmawit ätege Mänän* („Jej Cesarska Wysokość ytiegie Menen”), nr inwentarza: 1943 L.II.35



Okladka i strona tytułowa *Gərmawit ätege Mänän*: *mäṣamərtu lä-qädamawi Haylä Səllase nəgusä nəgast zä-Ityopyä*.

Ta książka ma osobną okładkę i stronę tytułową, na której znajdują się wszystkie dane dotyczące książki, a część z nich (tytuł, podtytuł oraz imię autora) zostały podane także na okładce.

Na stronie tytułowej podany jest tytuł i podtytuł (*Gərmawit ṭege Mānān: māṣamərtu lä-qādamawi Haylä Səllase nəgusä nəgäst zä-Itiopya*. „Jej Cesarska Wysokość ytiegie Menen, żona Jego Cesarzkiej Wysokości Hajle Syllasje I, Cesarza Etiopii”), imię autora: Kā-Yared Gäbrä Mika’el tāṣafä („Napisane przez Jarieda Gebre Mika-ela”) i dodatkowa informacja: *Lä-67täñaw amät yä-gərmawit ṭege Mānān Asfaw yä-lədät bā’al mätasäbiya*. („W 67. rocznicę urodzin Jej Cesarzkiej Wysokości ytiegie Menen Asfau”). Na stronie tytułowej znajduje się także data i miejsce wydania: *1950 a.m. māgabit 25 qān, Addis Abāba* („3 kwietnia 1958, Addis Abeba”).

W tej książce na stronie wydawniczej znajduje się też informacja: *Tahtəmə zəntu māṣhaf bā-20 wä-8-tu zāmānā māngəstu lä-gərmawit qādamawi aṣe Haylä Səllase nəgusä nəgäst zä-Itiopya* („Książka ta została opublikowana w 28. roku rządów Jego Cesarzkiej Mości Hajle Syllasje, Cesarza Etiopii”). Podano tam także nazwę wydawnictwa i numer publikacji: *tattāmā bā-Artistik mattāmiya bet, qu 6920* („Wydawo Wydawnictwo Artistik, nr 6920”). Książka liczy siedemdziesiąt jedną stronę i jest bogato ilustrowana zdjęciami rodziny cesarskiej.

Na okładce znajduje się koronacyjne zdjęcie Menen w szatach cesarskich oraz w koronie ozdobionej symbolem krzyża. Zdjęcie przedstawia cesarżową z profilu, co przypomina o żywym wśród etiopistów przekonaniu, że w tradycyjnym malarstwie etiopskim dobrzy ludzie przedstawiani byli *en-face* (z widocznymi obydwooma oczami), natomiast źli z profilu (z widocznym tylko jednym okiem). Jak widać w przypadku fotografii ta reguła nie ma zastosowania, istotniejsze zdają się być wpływy europejskie i sposoby fotograficznego przedstawiania europejskich władców.

Zdjęcie zdobiące tytułową stronę książki ukazuje cesarską parę: Hajle Syllasje i Menen w tradycyjnym ujęciu: twarz Menen jest częściowo zasłonięta przez twarz jej męża. W tym przypadku łatwo dostrzec wpływy tradycyjnego malarstwa etiopskiego na przedstawienie fotograficzne.



Tradycyjne malarstwo etiopskie.

3. *Kəbrä nägäst* („Chwała królów”), nr inwentarza: 1928 L.II.20

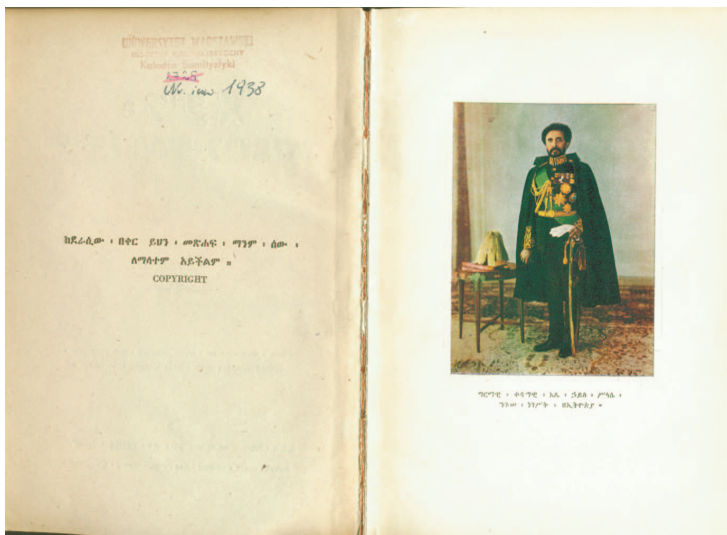


Okładka *Kəbrä nägäst*

W omawianej książce opublikowano dwie fotografie interesujące z punktu widzenia niniejszego artykułu. Na okładce znajduje się zdjęcie Hajle Syllasje w mundurze wojskowym, z medalami i lwią grzywą zdobiącą cesarskie nakrycie głowy. Na następnej stronie (s. [5]), opublikowano zdjęcie cesarza oraz jego żony. Cesarska para, ukazana na tronach, wręcza nagrody uczennicom. Podpis pod zdjęciem głosi: *Gərmawi nəgusä nəgästə-anna gərmawit ətege bätəmhərt bet yemiggäñut həsanat təmhərtačawən bätəgat əndimaru bəyägizəw əyägobäñu yabərätatuwačəwal – bəzih səəl gərmawit ətege lä-setoč ləğoč šəłmat sistu yətayal* („Jego Cesarska Mość Cesarz i Jej Cesarska Mość ytiegie, kiedy się spotykają z dziećmi w szkołach, zawsze zachęcają je do pilnej nauki – na tym obrazku widzimy Jej Cesarską Mość ytiegie wręczającą dziewczynkom nagrody”). W przypadku tej książki tytuł i podtytuł (czy też dedykacja?) znajduje się jedynie na okładce. Brzmi on: *Kəbrä nəgäst: təwəldä təwəld ənədu məğəbarikə* („Chwała królów: niech wszelkie plemiona chwalą Twoje czyny”). Na stronie tytułowej zamieszczono dodatkowe informacje: *lä-gərmawi qədamawi Haylä Səllase yä-16ña amət yä-zəwd bəal yätädärəsä əğ mənša* („Podarunek dla Jego Cesarskiej Mości Hajle Syllasje I z okazji 16. rocznicy koronacji”). Kolejna informacja ze strony tytułowej dotyczy autora publikacji: *kä-Wäldä Giyorgis Wä[läde Yohannəs] təzəgağto; kä-gazeta-anna mastawəqiya tattämä* („Zebrane z gazet i biuletynów i wydane przez Welde Gijorgisa We[lde Johannysa]”)¹¹, oraz daty i miejsca wydania: *Addis Abäba 1939 a.m. təqəmt 23 qən* („Addis Abeba, 2 listopada 1946 roku”). Książka liczy [6], 24, strony i jest ilustrowana zdjęciami członków rodziny cesarza i scenami z jego życia.

¹¹ *Tsehafie tyyzaz* Welde Gijorgis Welde Johannys na stronach wydawniczych opracowanych przez siebie wydawnictw używał skróconej wersji swojego imienia: Welde Gijorgis We [Wäldä Giyorgis Wä].

4. *Ġäpan ändämen sälätänäč?* („Jak Japonia została ucywilizowana?”), nr inwentarza: 1938 L.II.30



Zdjęcie Hajle Syllasje oraz informacja dotycząca praw autorskich na początkowych stronach *Ġäpan ändämen sälätänäč?*

Znane dzieło autorstwa Kebede Mikaela analizuje wpływ zachodniej cywilizacji na inne kraje, a także przedstawia problemy napotymane w tych krajach podczas wprowadzania zmian. W przypadku tej książki identyczne informacje wydawnicze zostały podane na okładce i na stronie tytułowej. Poza tytułem (*Ġäpan ändämen sälätänäč?*, „Jak Japonia została ucywilizowana?”) oraz imieniem autora: *kä-Käbbädä Mika’el*, „przez Kebede Mikaela”, można tam też znaleźć informację o roku panowania cesarza, w którym książka została wydana (*Tähtämä zäntu mäshaf bä-äsrä wä-arbaäxtu zämänä mängästu lä-qädamawi Haylä Sällase nägusä nägäst zä-Ityopya*, „Ta książka została wydana w 24. roku panowania Cesarza Etiopii Hajle Syllasje I”) oraz informację o dacie, miejscu wydania i wydawnictwie: *Addis Abäba, mägabıt 22 qän 1946 a.m. Bä-Bərhanə-nna Sä-*

lam bä-qādamawi Haylä Səllase mattämiya bet tattämä („Addis Abeba, 31 marca 1954. Wydana przez Wydawnictwo Byrhanynna Sälam [należące do] Hajle Syllasje I”).

W tej książce na stronie wydawniczej znajduje się informacja o prawach autorskich: *Kä-därasiw bäqär yəhən mäṣṣhaf manəm säw lä-masatäm ayčäləm. Copyright.*

Książka ta liczy sto trzydzieści dziewięć stron i jest ilustrowana fotografiami japońskich krajobrazów i osobistości.

Kolorowe zdjęcie Hajle Syllasje zostało zamieszczone na stronie następnej po stronie wydawniczej (s. [3]). Takie zdjęcia często umieszczano na początkowych stronach etiopskich książek. Czasami publikowano je w kolorach, czasami biało-czarne, czasami publikowany był jedynie fragment przedstawiający popiersie cesarza. Istnieje kilka zdjęć, bardzo do siebie podobnych, które sprawiają wrażenie, jakby zostały zrobione w czasie tej samej sesji, jedynie z niewielkimi zmianami (np. na jednym z nich, na stoliku, przy którym stoi cesarz leży kapelusz, na innym nie). Analiza fotografii wskazuje, że prawdopodobnie były robione w odstępie kilku lat.

Na zdjęciu Hajle Syllasje udekorowany jest wieloma odznaczeniami, wśród nich orderem Cesarza Menelika (odznaczenie wprowadzone za panowania cesarzowej Zeuditu, przyznawane starszym stopniem wojskowym oraz zasłużonym dworzanom), a także orderem Trójcy Świętej (wprowadzonym w 1930 roku przez Hajle Syllasje i przyznawanym za wybitne zasługi dla Korony).

Podpis pod fotografią głosi: *Gərmawi qādamawi aṣe Haylä Səllase nəgusä nägäst zä-Itiopya* („Jego Wysokość Hajle Syllasje I, Cesarz Etiopii”). Na następnej stronie (s. [5]) znajduje się dedykacja autora dla Hajle Syllasje.

5. *Mäṣahəftä Sälomon wä-Sirak* („Księga Salomona i Siraka”), nr inwentarza: 1930, L.II.22



Zdjęcie Hajle Syllasje zamieszczone w *Mäṣahəftä Sälomon wä-Sirak*

Księga ta jest szczególnym przypadkiem publikacji wydanej przed okupacją włoską, w 1917 roku łaski, czyli w roku 1924/1925. Strona tytułowa jest ozdobiona graficznym ornamentem. Informacje zamieszczone na stronie tytułowej to tytuł *Mäṣahəftä Sälomon wä-Sirak* („Księga Salomona i Siraka”), motto w ramkach, głoszące: *Yä-*

təbāb māḡāmārwi Ēgziabherən māfratənāw („Strach przed Bogiem jest początkiem mądrości”) oraz: *Kä-qädmō abbastoč gāmro siwaräd siworädu yämättaw nəbabu-nna tərg^wamew, yä-Ityopyya liqawənət əndä şafutə-nna əndä tärägomut* („Uczeni mężowie etiopscy napisali i przetłumaczyli (zgodnie z zasadami) pisma i tłumaczenia, które odziedziczyliśmy po ojcach”). Podano także datę i miejsce wydania: *bä-ləul yä-Ityopyya mǎngəst alga wärašə-nna əndärase Täfäri Mä^wännən mattämiya bet tattämä 1917 amätä məhrät. Addis Abäba Ityopyya* („Wydano wydawnictwo Teferiego Mekonnyna, następcy tronu Etiopii i regenta w 1917 roku łaski [roku 1924/25]. Addis Abeba, Etiopia” [Imprimerie du Régent Ras Tafari]¹²).

Przed tekstem opublikowane jest piękne zdjęcie Teferiego Mekonnyna (s. [6]) w koronie następcy tronu (*yä-ras wärq*), ozdobionej chrześcijańskim symbolem krzyża na szczycie, w szatach określających jego pozycję na dworze i w państwie. Tekst księgi poprzedza wstęp autorstwa Teferiego Mekonnyna, który zaczyna się od słów: *Ənne yä-Ityopyya mǎngəst alga wärašə-nna əndärase Täfäri Mäk^wännən, yihən məşəhaf yasatāmhübätən məkniyat mastawäqiya* („Ja, Teferi Mekonnyn, jestem Następcą Tronu i Regentem Cesarstwa Etiopskiego. Uwaga wyjaśniająca powody, dla których wydaliśmy tę księgę”).

Księga zawiera [6], 6, [2], 126 stron numerowanych cyframi arabskimi i etiopskimi.

6. *Tarik yallāw aymotəm* („Ten, kto ma historię, nie umiera”), nr inwentarza: 1933, L.II.25

Ta książka jest przykładem publikacji, w których na stronach wydawniczych nie zamieszczono zdjęcie cesarza. Informacje opublikowane na okładce oraz na stronie tytułowej to tytuł *Tarik yallāw aymotəm* („Ten, kto ma historię, nie umiera”), imię autora (*kä-Wäldä Giyorgis Wä[lä Yohannəs] tǎzägağto gazeta-nna kä-mastawäqiya tattämä* („Wydane przez Welde Gijorgisa We[lde Johannysa], zebrane z gazet i biuletynów”), a także data wydania *təqəmt 23 qän 1939*

¹² Por. Nosnitsin 2007: 140.

a.m. („2 listopada 1946 roku”). Dodatkowo na okładce znajduje się informacja: *Bä-wäräraw sä'at wädä Italiya agär yätäwäsädäw bäs-älam gubaye bätäwäsänäw wəsane yəmälläs zänd täsfa yämənad-ärgäw yä-yihuda anbesa* („Mamy nadzieję, że Lew z Plemienia Judy zabrany w godzinie włoskiej agresji zostanie zwrócony decyzją Pokojowego Zgromadzenia”). Na stronie tytułowej możemy też przeczytać: *Zəntu mäṣṣaf tähtəmä bä-10-tu wä-6-tu amätä mängəstu lä-qädamawi Haylä Səllase nəgusä nəgäst zä-Ityopya* („Książka ta została opublikowana po 10 latach i 6 miesiącach rządów Hajle Syl-lasje I, Cesarza Etiopii”).

Książka ta liczy [4], 30 bogato ilustrowanych stron (czternaście ilustracji do tekstu).



Strona tytułowa/okładka *Tarik yalläw aymotəm*

Jak już wspomniałam, w tej książce na stronach wydawniczych nie opublikowano fotografii cesarza. Na okładce znajduje się zdjęcie przedstawiające pomnik Lwa Judy, wzniesiony w czasach rządów

cesarzowej Zeuditu. Lew Judy jest jednym z najważniejszych i najchętniej prezentowanych symboli władzy w Etiopii. Symbolizuje on ciągłość pomiędzy linią władców etiopskich a królem Salomonem, od którego mają się oni wywodzić. Symbolizuje przez to także powiązania z kulturą żydowską i korzenie biblijne. Przedstawione na okładce zdjęcie pomnika jest związane z treścią książki, a ta z kolei, zarówno za pośrednictwem słowa drukowanego, jak i za pośrednictwem ilustracji przekazuje treść i symbolikę, których głoszenia cesarz sobie życzył.

Symbole na fotografii

Artykuł 4 Konstytucji z 1955 roku głosi: „Poprzez Jego Cesarską krew, a także poprzez namaszczenie, które otrzymał osoba Cesarza jest święta, Jego godność nienaruszalna, a władza nie podlega dyskusji”.¹³ Fotografie pokazywane czytelnikom etiopskich książek miały za zadanie przekazywać ten komunikat. W tym sensie fotografia przejęła rolę tradycyjnego malarstwa, które władców etiopskich przedstawiało z przysługującymi im insygniami władzy.

Symbolika władzy może a być przedstawiana przez pozę, ubiór, insygnia władzy czy też organizację przestrzeni wokół władcy. Wiele symboli – na przykład tron czy korona – jest oczywistych i łatwych do zinterpretowania. Także dla tych, którzy nie wywodzą się z kultury etiopskiej. Symbole chrześcijańskie (między innymi krzyż) również łatwo dostrzec i zinterpretować. Istnieje jednak bogactwo symboli niemożliwych do zrozumienia bez dogłębnych badań nad kulturą etiopską. Symbolika przenika każdy aspekt życia w Etiopii. Dotyczy to zarówno życia codziennego jak i najbardziej złożonych jego przejawów, w tym sfery państwa i władzy. Wielość symboli i ich znaczenia często nie pozwala wyczerpać możliwości interpretacji. Odnosi się to także do symboli władzy prezentowanych na fotografiach. Dlatego dogłębna analiza symboliki wybranych zdjęć jest ogromnie trudna do przeprowadzenia. Z tego także powodu w niniejszym artykule ograniczam się do opisu wymienionych zdjęć oraz ich roli, nie podejmując się odczytania

¹³ Konstytucja z 1955, Art. 4.

całości przekazu ukrytego, czy też raczej ukazanego przez to medium.

Próba znalezienia klucza, wedle którego w opisanych książkach zamieszczano fotografie o przekazie politycznym nasuwa kilka spostrzeżeń. Zadaniem wielu książek wydanych za panowania cesarza Hajle Syllasje, podobnie jak zadaniem publikowanych w nich fotografii, był pewien przekaz polityczny. To może stwarzać wrażenie, że fotograficzne przedstawienie cesarza jest ściśle związane z tematem książki. Tym bardziej że istnieją przykłady na to, że temat książki rzeczywiście zdaje się mieć wpływ na rodzaj fotografii zamieszczanych na stronach wydawniczych. Tak jest w przypadku kroniki cesarza Menelika II, w której to właśnie cesarz Menelik został uhonorowany zamieszczeniem jego fotografii na karcie za stroną tytułową (Gäbrä Səllase 1966/67). W "Upamiętnienia historii" (*Yä-tarik mästawša*) autorstwa Kebbede Tesemmy zdjęcia, które zostały wydrukowane na kartach za stroną tytułową przedstawiają cesarza Menelika II, cesarzową Zeuditu, a także cesarza Hajle Syllasje (Käbbädä Täsämma 1969/1970).

Podział książek według tematów umożliwia przeprowadzenie analizy zawartego na ich stronach wydawniczych materiału zdjęciowego pod kątem ich zgodności z tematem danej grupy publikacji. Pozwala to zauważyć pewne prawidłowości. Przede wszystkim, co zresztą wydaje się być logiczne, książki historyczne czy też te dotyczące państwa i cesarza zdają się być tymi, w których zdjęcie władcy (a także innych członków rodziny cesarskiej) pojawia się najczęściej. W tym przypadku można mówić o tym, że zdjęcia zamieszczone na stronach wydawniczych a przedstawiające Hajle Syllasje są ściśle związane z tematem książki. Inne książki, w których także zdjęcia władcy często się pojawiają to podręczniki szkolne. Istnieją co najmniej dwa oczywiste wyjaśnienia tego zjawiska. Przede wszystkim rozwój nowoczesnego systemu szkolnictwa w Etiopii był jednym z najważniejszych celów cesarza od chwili, gdy zaczął uczestniczyć w sprawowaniu władzy w państwie. Fotografie przedstawiające władcę zamieszczane na początkowych stronach podręczników są naturalną konsekwencją stosunku cesarza do tej kwestii. Ponadto prezentowanie symboli

władzy dzieciom i młodym ludziom ma największe szanse na wywołanie oczekiwanego skutku, najsilniej wpływa na postrzeganie władcy. Zamysł cesarza przedstawiania siebie jako tego, kto „dostarcza” – w tym przypadku wiedzy – znalazł odzwierciedlenie w jego postaci śledzącej ze zdjęcia w podręczniku postępy uczniów. Wydaje się, że zamierzenie przedstawienia się jako opiekuna tych, którzy osiągnęli pewien etap edukacji (w szkole średniej lub na uczelni) można uznać za spełnione. Donald Levine w swoim dziele *Wax and Gold* przedstawia sposoby postrzegania przez etiopskich uczniów i studentów w latach pięćdziesiątych XX wieku postaci historycznych. Prezentuje on dane dowodzące, że 36% studentów zapytanych o trzy najbardziej pozytywne – wedle ich oceny – postaci historyczne w Etiopii jako pierwszego wymieniło Hajle Syllasje. Uzasadniając, dlaczego właśnie on zasługuje na szacunek studentów, podali między innymi taki argument: „On umożliwił mi naukę” (Levine 1965: 142).

Kolejny rodzaj książek to powieści [*lāb wālād tarik*], a także dramaty. Również w przypadku tych książek istnieje wiele przykładów fotografii cesarza opublikowanych na początkowych stronach. Nie zdarza się to jednak tak często jak w przypadku rodzajów omawianych wcześniej. Wiele jest też dzieł, które w ogóle nie zostały zilustrowane.

Księgi religijne były wydawane zarówno za panowania cesarzowej Zeuditu, jak i później, aż do wojny z Włochami, a także po roku 1941. Niewiele z nich zostało wydanych z fotografią przedstawiającą władcę. Jedyna znana mi publikacja okraszona zdjęciem *rasa* Teferiego Mekonnyna to piękne wydanie wspomnianej już „Księgi Salomona i Siraka” z 1924 roku.

Hajle Syllasje wkładał wiele wysiłku w to, by być postrzegany jako idealne połączenie tradycji i nowoczesności, by oba te składniki służyły najlepiej pojmowanemu interesowi Cesarstwa. W przypadku druku i fotografii udało mu się połączyć oba te rodzaje przekazu: tradycyjny i nowoczesny. Symbolika wynikała z tradycji, natomiast sposób przekazu (druk i fotografia) były nowoczesne. Powstaje pytanie, w jakim stopniu obraz cesarza przedstawiany na fotografiach był tradycyjny.

Różne są sposoby przedstawiania władcy na początkowych stronach książek. Różne są noszone przez cesarza stroje i różne role, w których jest przedstawiany. Niektóre ze zdjęć – jak zostało to opisane w paragrafie piątym – są oficjalne. Przedstawiają cesarza w pełnym stroju cesarskim i z przysługującymi mu insygniami władzy. Czytelnik może także zobaczyć władcę w różnego rodzaju mundurach, czasami udekorowanego medalami, czasami bez nich. Odmiernym obrazem jest przedstawienie go jako intelektualisty w garniturze, jak na zdjęciu umieszczonym w dziewiątym wydaniu „Historii Etiopii”, lub jako żołnierza, jak na okładce książki autorstwa Dauita Degefu (Dawit Dägäfu 1956). Odnoszę wrażenie, że te aspekty osobowości cesarza czy też pełnionej przez niego roli w państwie, które zostały podkreślone na poszczególnych zdjęciach związane są z tematem publikacji. Im bardziej temat książki związany jest z państwem lub jego historią, tym częściej symbole władzy pojawiają się na zdjęciach przedstawiających Hajle Syllasje. W wydawnictwach z literaturą piękną publikowano fotografie mniej oficjalne. Na początkowych stronach zbioru prac Mekonnyna Yndalkaceua [Mäk^wännən Ęndalkačäw] zatytułowanego *Arrəmuññ* („Popraw mnie”) opublikowane zostały dwa zdjęcia. Pierwsze przedstawia cesarza w nieoficjalnym ubraniu, lecz z dobrze widocznym pierścieniem królewskim na palcu. Hajle Syllasje został uchwycony podczas pisania. Druga fotografia, na kolejnej stronie, przedstawia autora dzieła (Mäk^wännən Ęndalkačäw 1954/1955).

Sposób przedstawiania cesarza zmienia się z upływem czasu. Władca starzeje się – nie ulega europejskiej pokusie zatrzymania czasu. Zmienia się także sposób, w jaki chce być postrzegany. Można zauważyć tendencję do odchodzenia od tradycyjnego etiopskiego stroju, w tym od oficjalnych szat cesarskich, i przechodzenie do strojów w europejskim stylu. W książkach wydanych w późniejszym okresie cesarz pokazywany jest często w mundurze wojskowym w stylu europejskim. Niestety nie udało mi się odnaleźć żadnego przykładu fotografii zamieszczonej na początkowych stronach książki, która przedstawiałaby cesarza w tradycyjnym etiopskim stroju składającym się z czarnej peleryny i białej szaty. Ten strój, noszony przez Teferiego w czasie jego podróży do Europy w 1924 roku i dobrze

znany ze zdjęć z tej podróży lub z zapisu wystąpienia cesarza na forum Ligi Narodów w okresie włoskiej okupacji Etiopii, nie był przedstawiany na fotografiach prezentujących władcę na początkowych stronach etiopskich książek. Wydaje się, że obraz nowoczesnego władcy był tym, jaki chciał w tym okresie prezentować.

Fotografie przedstawiające cesarza Hajle Syllasje I oraz jego rodzinę, które zamieszczano na początkowych stronach etiopskich publikacji stanowiły jeden ze składników rozbudowanego systemu legitymizacji władzy w Etiopii. Symbole te, jak w przypadku każdej monarchii, były integralną częścią przekazu informacji o tym, kto ma prawo do sprawowania władzy w państwie. W przypadku Hajle Syllasje sposób prezentacji tych symboli nabrał nowego znaczenia. John H. Spencer poczynił obserwację dotyczącą jednej z cech cesarza. Opisał ją jako „(...) całkowitą słabość, którą rozwinął w ogromnym stopniu (...) – a mianowicie obsesję na punkcie symboli władzy, w większym stopniu formy niż treści” (Spencer 1978: 29). Materiał zdjęciowy pochodzący z początkowych stron etiopskich wydawnictw wydaje się być świetnym potwierdzeniem tego stwierdzenia.

Bibliografia

- Bartnicki, Andrzej i Mantel-Niećko, Joanna. 1987. *Historia Etiopii*, Wrocław: Ossolineum.
- Dawit Dägäfu. 1956. *Äwnät yä-tämaw säw*, Addis Abäba: Täsfa.
- Gäbrä Sällase. 1966/67. *Tarikä zämän zä-dagmawi Mənilək nəgusä nəgäst zä-Itiopya*, Addis Abäba.
- Käbbädä Mika’el. 1954. *Çapan əndämən sälätänäç?*, Addis Abäba: Bərhanə-nna Sälam.
- Käbbädä Täsəmma. 1969/1970. *Yä-tarik məstawäša*, Addis Abäba: Artistik.
- Levine, Donald. 1965. *Wax and Gold*, London: The University of Chicago Press.

- Marcus, Harold G. 1980. "T'sehai Negus (Sun King)", w: Joseph Tubiana (red.), *Modern Ethiopia. From the accession of Menilek II to the present: Proceedings of the fifth International Conference of Ethiopian Studies, Nice, 19-22 December 1977*, Rotterdam: A.A. Balkema.
- Mahtämä Səllase Wäldä Mäsqał. 1949/50. *Zəkrä nägär*, Addis Abäba: Näsanät.
- Mäkwännən Əndalkačäw. 1954/1955. *Armüñ*, Addis Abäba: Bərhanə-nna Səlam.
- Märsé'e Hazän Wäldä Qirqos. s.d. *Yä-zämän tarik təzətayye bänəgəst nəgəstat Zäwditu zämänä mängəst*, maszynopis nieopublikowany, Library of School of Oriental and African Studies.
- Nosnitsin, Denis. 2007. „Early prints in Ethiopia and Eritrea”, w: *Encyclopaedia Aethiopica*, tom 3, Wiessbaden: Harrasowitz Verlag, 138-141.
- Pankhurst, Richard i Gerard, Denis. 1996. *Ethiopia photographed: historic photographs of the country and its people taken between 1867 and 1935*, London: Kegan Paul International.
- Rubinkowska, Hanna. 1996. „Koronacja Hajle Syllasje w tradycyjnej historiografii etiopskiej”, *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Afrykanistycznego „Afryka”*, 4, 61-67.
- Spencer, John H. 1978. "Haile Sellassie: Leadership and Statesmanship", *Ethiopianist Notes*, 2, 1978, 29-36.
- Täklä Şadəq Mäkwəriya. s.d. *Yä-Ityoṗya tarik: kä-aşe Tewodros əskä qadamawi Haylä Səllase*, tom 4, Addis Abäba: Bərhanə-nna Səlam
- Wolbert G. C. Smidt, 2001. "The Coronation of nägus Mikael in Desse in May 1914: A Photograph From the Nachlass Jensen and Its Historical Background", *Annales d'Éthiopie* 17, 359-71.
- Yem Danel Däse. 1957/58. *Təmhərte yä-ayne bərhan məstawäte*, Addis Abäba: Nəgəd.